

Elmélet és módszertan

HORVÁTH PÁL

Újkori jogfejlődésünk összehasonlító vizsgálata előtt álló akadályok leküzdéséhez

Az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka jelentős nemzetközi fórumainak egyikeként tartjuk számon – immár több mint négy évtizede – a Société Jean Bodin¹ 1935-től rendszeresen összehívott kongresszusait.² Legutóbb a Jean Bodin Társaság 1976 május 25–30-ra invitálta az összehasonlító kutatómunka reprezentánsait a COMMUNAUTÉS RURALES témakörben rendezendő kongresszusára.³ A világszerte nagy reputációval rendelkező fórumnak ez alkalommal a Lengyel Tudományos Akadémia adott otthont, és a kongresszus gazdag programjának közreadása által⁴ a felszínre hozott tudományos eredményekbe is betekintést nyújtott számunkra. A viszonylag szerénynek mondható kutatóbázisaink ellenére az adott témakör összehasonlító jogtörténeti vizsgálata méltán keltette fel figyelmünket,⁵ miután a falusi közösség jogtörténeti vonatkozásainak feltárása – a hazai jogfejlődés egészére kiterjedően – még számos megoldatlan feladatot tartogat számunkra. Pedig e témakör beható tudományos vizsgálata szinte egyidejű a hazai marxista jogi historizmusunk kibontakozásával,⁶ amely mint ismeretes, a

¹ Ld. Société Jean Bodin pour l'Histoire comparative des institutions. Secrétaire général John Gilissen, professeur aux Universités de Bruxelles c/o Institut de Sociologie Centre d'Histoire et d'Ethnologie juridiques 44 avenue Jeanne 1050. Bruxelles (Belgique). Vö.: *Bardach, J.*: Metoda porównawcza w zastosowaniu do powszechnej historii państwa i prawa. Czasopismo Prawno-Historyczne XIV(1962) 2. sz. 51.

² Ld. Les liens de vassalité et les immunités (1935), le servage (1936), la tenure (1937), le domaine (1938), la foire (1951), la ville (1952–1954), la statut de l'étranger (1955), le statut de la femme (1956–1957), l'organisation de la paix (1958), la preuve (1959), la monocratie (1960), gouvernants (1962), les sûretés personnelles (1964), les grand empires (1966), les grand escales (1968), l'enfant (1972) c. témakörökre behatárolva az összehasonlító vizsgálódásokat. Vö. *J. Gilissen*: Historia porównawcza prawa a nauki historyczne i nauki prawne. Czasopismo Prawno-Historyczne XXVII. (1957) 2. sz. 27–28.

³ Congrès international consacré à l'histoire comparative des COMMUNAUTÉS RURALES. Varsovie 25–30. mai. 1976.

⁴ Ld. Programme COMMUNAUTÉS RURALES. Wyd. Polska Akademia Nauk Komitet Nauk Historycznych i Komitet Nauk Prawnych. Varsovie, 1976. 176.

⁵ Ld. a kongresszus hazai referátumai sorában: *Cszimadia Andor*: L'organisation et les fonctions des communautés rurales en Hongrie entre 1848 et 1944, *Degré Alajos*: Les villages nobles en Hongrie jusqu'à 1848, *Halász József*: Les communautés rurales et l'administration locale en Hongrie depuis 1945, *Horváth Pál*: Les communautés paysannes du moyen âge comme instrument de la justice et de la taxation féodale en Hongrie. Vö. Programme communautés rurales (1976) 131–135.

⁶ Ezt jelzi az ismert Tagányi, Acsády, Murarik és mások által megkezdett vizsgálódások eszmeileg megalapozott újjáéledése már az 50-es években. Ld. *Székely György*: A földközösség szerepe az

klasszikusok idevágó tanításainak megismerése által nyert indítást. Legalább ilyen korai persze ama fehér foltok felismerésének tudatosodása is, amelyre éppen az utóbbi Jean Bodin kongresszus tapasztalatai alapján utaltunk. A részletkutatásokban mutatkozó előre-lépés (ill. a hiányok) elemzése nélkül mondhatjuk azonban, hogy az ide kapcsolódó törekvéseinkben implicite mindig jelen volt egy annak idején még kellően nem tudatosult igény az összehasonlító kutatások iránt, sőt talán az is mondható, hogy éppen az adott témakörben felhalmozódó nemzetközi tapasztalatok hatottak ránk elsődlegesen, szinte a felfedezés erejével. Eme pozitívumok kétségtelenül hatottak jogi historizmusunk világ-képének kiszélesedésében, de a kapcsolódó, sajátosan magyar jogtörténeti feladataink megoldásában még átütő eredményekhez nem vezettek.

Az ilyen és hasonló jelenségek egész sorát ismerjük ma már jogi historizmusunk utóbbi negyedszázados fejlődésében, és a nyilvánvaló hiányok leküzdésének módozatait a maga konkrétságában keressük, miként az legutóbb a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottsága elé került tudományági helyzetelemzésünk anyaga alapján is látható.⁷ Le nem becsülhető eredményeink számbavétele mellett a nem kis erőfeszítést igénylő hiányok tudatosítását jelenti mindez, amely hiányok akár a középkori, akár az újkori, ill. a legújabb korokhoz tapadó feladatainkban jelen vannak. Ezek sorában érthetően előtérbe kerültek újabban a hazai burzsoá állam- és jogfejlődés megoldatlan problémái, miután e téren a hiányok nyilvánvalóbban jelentkeznek, és a joggal remélhető új kutatási eredmények közvetlenebb módon hatnak közgondolkodásunkra.

A jogfejlődési modellek szerepe újkori jogtörténetünk összehasonlító vizsgálatában

A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatát célzó mindenfajta törekvés velejárója „a nemzeti jogrendszerek megszabta keretek túllépése, az idegen országok jogának megfelelő ismerete”. Az eddigiekben kifejtettek nyomán pedig az is érthető már számunkra, hogy az adott ismeretanyag pusztá rendszerezésében is a kiinduló pontot minden esetben a jogi jelenségek meghatározott típusához való tartozás jelenti.⁸ Hazánk és a szomszédnépek újkori jogfejlődésének (burzsoá jogrendjének) egész történelmi korszakára vonatkozóan is

osztályharcban. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1955. Vö. e sorok írójától A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Bp. 1960. 7–8, 48–50 stb.

⁷ Vö.: az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottság 1976. február 16-i ülésének anyagával: Tudományági helyzetelemzés a római jog és a jogtörténet köréből. Az elemző vizsgálatás közreadott anyagaként ld. *Nagyné, Szegvári Katalin*: A jogtörténettudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után. *Jogtörténeti Értekezések*, 7. sz. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1975. 128. Az előzményeket illetően ld. *Sarlós Márton*: A magyar jogtörténetírás jelenlegi helyzete és feladatai. i. h. (1958) 321–327, *Kovács Kálmán*: A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai. MTA Gazdaság- és Jogtud. Oszt. Közl., III/1969. 55–75. Vö. e sorok írójától A módszertani és koordinációs problémák szerepe a modern jogtörténetben. *Acta Facultatis Politico-Juridicae Univ. Budapestiensis*. Tom, XVIII(1976), 3–5.

⁸ Ld. *Péteri Zoltán*: Célok és módszerek a jogösszehasonlításban. *Állam- és Jogtudomány*, XVIII. (1975) 1. sz. 63, 68.

találó tehát a regionális komparatiztika talaján álló A. N. Csisztozvonov megállapítása, hogy az adott „termelési mód már megszületése stádiumában túllép a nemzeti kereteken”. Az adott területen végzett bárminő kutatás sikere (tehát) jelentős mértékben attól függ, hogy a „szerzőnek mennyiben sikerül a tények és a jelenségek statikus ábrázolása helyett a folyamat dinamikáját ábrázolnia, az egy-egy országra összpontosított izolált vázlat helyett a nemzeti, avagy a regionális variáns sokoldalú jellemzését nyújtania”. Tagadhatatlanul igaz, hogy ezek a felettebb munkaigényes módszertani követelmények a hagyományosan deskriptív eszközökkel el nem érhetőek, ugyanakkor a feladat lehetetlen voltát hangoztatók ellenvetéseit is alaposan megrendítették éppen a marxista komparatiztika legfrissebb eredményei.⁹ Témánkra adaptálva eme tanításokat, a burzsoá jellegű jogrend közép- és kelet-európai formája áll elénk, mint tágabb értelemben vett modell, amelynek fejlődése térbeli és időbeli összetettsége által eleve arra utal, hogy egy olyan történelmi képződménnyel állunk szemben, amely jellegében azonos vagy közelálló al-régiókban ölt testet. A tágabb értelemben vett közép- és kelet-európai modell mint jogcsoport maga is a burzsoá jogtípus egészen belül lezajlott elkülönülés eredménye,¹⁰ amely az adott jogtípusra való áttérés bonyolult történelmi feltételeinek következményeként hordja magán a megkésett vonásokat. A közép- és kelet-európai burzsoá jogcsoport legmarkánsabb jellemzője talán az áttérés felemás, késleltetett voltában ragadható meg, amely a porosz-német, osztrák, ill. az oroszországi minták nyomvonalán haladva válik számunkra empirikusan érzékelhetővé. A jobbára még a Porta befolyása alatt élő népek jogrendjének átalakulását illetően azonban már jóval bizonytalanabb szemléletünk még a hivatásszerűen jogtörténettel foglalkozók körében is. Valójában tehát a megkésett polgári átalakulás kontinentális modelljét összetevő al-régiók tagozódásának megoldatlan problémáiról van itt szó, amely esetenként az egyes jogfejlődési tényezők szerepének megítélését és általában az összehasonlító kutatómunka eredményességét teszi kérdésessé.

Érdeemes ebből a szempontból ismét felidézni a Jean Bodin Társaság legutóbbi kongresszusán alkalmazott eljárást, amely az adott témakörben a nyugat- és közép-európai régiót¹¹ határozottan elkülönítette az ún. délkelet-európai régiótól, és ez utóbbihoz szervesen besorolhatónak tekintette a magyar falusi közösségre vonatkozó ismereteket is.¹² A sok értékes tapasztalati anyagra épült megoldás következetlensége azonban főként

⁹ A felidézett módszertani kutatások tapasztalatain túl ld. *Csisztozvonov, A. N.*: Nekotorie asznovnüie teoreticeszkije voproszú problemü genezisza kapitalizma v europejszkih sztranah. Teoreticeszkie i isztoriograficeszkie problemü genezisza kapitalizma. Moszkva, 1969. 101, *Uő.*: A kapitalizmus keletkezési folyamatának általános és sajátos vonásai Közép- és Kelet-Európa országaiban. Világtörténet, 22. (1972) 53–54.

¹⁰ Kronológiailag is besorolva a korai, a klasszikus (következetes), burzsoá jogcsoportok kialakulása után következő időkbe, mint a késői (ill. késleltetett) jogcsoport. Emellett fontos történelmi összefüggések felismerését a hazai jogtudományban ld. *Eörsi Gyula*: A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga. I. Bp. 1951. 157, *Uő.*: A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása. Jogcsoportok a burzsoá magánjogban. MTA Gazdaság- és Jogtud. Oszt. Közl. III. (1969), 245–247. Vö.: *Asztalos László*: A magyar burzsoá magánjog rövid története. Polgári jogi tanulmányok I. Bp. 1970. 11–12.

¹¹ Europe occidentale et centrale.

¹² Ld. Europe occidentale et centrale (non méridionale) depuis le moyen âge. Rapporteur général: M. R. Ganghoffer (Strassbourg), Europe du Sud-Est depuis le moyen âge. Rapporteur général: A. Csizmadia (Pécs). Vö. Congrès International consacré l'histoire comparative des COMMUNAUTES RURALES. Varsovie, 1976. 12–14, 17–18.

azáltal vált nyilvánvalóvá, hogy a nyugati és a keleti szlávok faluközösségi viszonyainak elemzését a közép-kelet-európai alrégiótól elhatárolva¹³ kívánta tárgyalni.¹⁴ Ez a rangos nemzetközi tudományos fórum is kiterjesztette vizsgálódásait a modern polgári jellegű jogrend korszakára, következésképpen az általa alkalmazott regionális modell problematikája egészében hasznos tapasztalati anyagot nyújt számunkra. Utaljunk azonban a jogfejlődési modell-képzés¹⁵ megoldatlan problémáira ama tapasztalati anyag nyomán is, amely a már többször említett cseh–szlovák–magyar jogtörténeti tudományos együttműködés eredményeként kialakult jogtörténeti konferenciák munkája nyomán tapasztalható.

Hazánk és a közel-környező országok jogtörténéseinek együttműködése alapján az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka termékeny nemzetközi fórumai tűntek fel az utóbbi évtizedek folyamán. Ezek egyik legutóbbi példáját szolgáltatta a Prágában, 1975. szeptember 23–26-án megrendezett jogtörténeti tudományos konferencia, amely már a legújabbkori jogfejlődésünk kontinentális modelljének a problematikáját is felszínre hozta.¹⁶ Václav Vaněček akadémikus megnyitó előadása ezúttal nem véletlen hívta fel a figyelmet a szocialista jellegű állam- és jogtípus összetettségére, illetve a szélesebb kontinentális modell alrégióiban kirajzolódó összefüggések feltárásának szükségességére.¹⁷ A tematikusan is kapcsolódó nemzeti referátumok közreadása nyomán nyilván ezek az összefüggések majdan kitapintható tapasztalati anyaggá érnek, főként és elsősorban az európai szocialista országok jogtörténései számára adva indítást legújabbkori jogtörténetünk összehasonlító vizsgálatára.

Az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka egyes területein, de főként a módszertani követelmények kimunkálása folyamán látható, hogy a közel-környező népek újkori és legújabbkori jogfejlődésének regionális tagozódása már a 60-as években felszínre került. Heinrich Schröder idevágó összehasonlító jogtörténeti tanulmányára, még korábban a lengyel Julius Bardach tanításaira¹⁸ utaljunk csak, amelyek már alapul szolgáltak a közép- és kelet-európai megkésett burzsoá jogtípus regionális tagozódásának fokozottabb figyelembevételére. A Smolenicén, Brnóban, Krakkóban, Budapesten, Pécsen, Mamaiában stb. rendezett nemzetközi tudományos konferenciák szinte mindegyikén jelen volt – ilyen előzmények után – a probléma, hogy a nemzeti referátumok eredményeiben implicite benne volt a lehetőség a burzsoá jogtípus regionális összefüggéseinek felismerésére, maguk az egyes részletkutatások azonban csak a legritkább esetben jutottak el az adott jogfejlődési modell mibenlétének feltárásáig. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a lehetősé-

¹³ Mondhatni kiszakítva.

¹⁴ Pays Slaves orientaux et occidentaux. Ld. Congrès international 19–20.

¹⁵ Célszerűbb volna persze a közhasználatban is a valóságot jobban kifejező modellé-formálódás kifejezését használnunk.

¹⁶ Ld. Rechtshistorische Konferenz „Entstehung und Entwicklung des sozialistischen Rechts”. Praha vom 23. bis zum 26. Sept. 1975. vö. (rec.) Správa o konferencií „Entstehung und Entwicklung des sozialistischen Rechts”, Právny Obzor (1976), 4. sz. 369–374.

¹⁷ Ld. a Prágában megrendezett konferencia anyaga alapján, amely várhatóan a közeljövőben publikussá lesz a Prágai Károly Egyetem gondozásában. Red. Karel Malý. vö.: *V. Vaněček: K metodickým základum právněhistorické vědy*. Právnik (1973), 413–414.

¹⁸ Ld. *H. Schröder: Über das komparative Prinzip der marxistischen Rechtsgeschichtsmethodik*. Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt Univ. Berlin, 1968. 71–101, *J. Bardach: Metoda porównawcza i. h.* (1962) 9–61.

geknek a kiaknázása egyfajta sajátos koordinációt¹⁹ igényel, és ezt a felismerést fejezi ki az az újabb törekvés is, amikor meghatározott témakörre (institúciókra), jogágazatra stb. behatárolt jogtörténeti tudományos fórumok megteremtésére került sor.²⁰ A burzsoá magánjogtörténeti, büntetőjogtörténeti, közigazgatástörténeti témakörökre behatárolt nemzetközi konferenciák valóban számottevő előrelépést hoztak a módszeresen feltárható történelmi összefüggések kitapintásában. Így a burzsoá magánjogi jogalkotásra (kodifikációra) szűkített, Krems-Steinben rendezett (1974) konferencia²¹ is legutóbb azt a törekvést igazolta, hogy a tematika szigorú behatárolása által a jogtörténeti kutatómunka koordinálásának újabb lehetőségei érlelődnek.

A vázlatosan felidézett előzményekkel párhuzamosan az európai szocialista országok jogtörténetírásában kifejlődött a komparatív jogtörténeti kutatómunka módszertani megalapozása,²² amely a jogfejlődési modellek feltárását célzó újabb törekvéseinknek is kedvezett. Eme törekvések egynemelyikének láttatása érdekében vissza kell utalnunk arra a módszertani tételre, miszerint az összehasonlító kutatómunka modellje lehet akár egy adott nép története is, ha az adott konkrét fejlődési tényezőket pl. az összehasonlítás útján kívánjuk ellenőrizni. A legújabbkori magyar történelem kutatóinak egy ilyen értelmű törekvését állította elének pl. az 1975-ben Visegrádon rendezett nemzetközi konferencia²³ „Az európai népi-demokratikus forradalom és a népi-demokratikus fordulat sajátosságai Magyarországon” címmel.

Az újabb történetkutatás területén egyre gyakoribb az ilyen és hasonló tartalmú törekvés,²⁴ amely jogi historizmusunk figyelmét is magára vonta.²⁵ Hasonlóan a szocialista jellegű állam- és jogrend kontinentális modelljének vizsgálata felé irányította jogtörténészeink figyelmét a leningrádi A. I. Koraljov professzor előadása is, amely röviddel később az ELTE-Zsdanov Egyetemek összehasonlító jogtörténeti konferenciáján hangozott el.²⁶ Joggal nyert hangsúlyt ezúttal, hogy főként az elméleti jogtudományok eredményeiben realizálódó előrelépéseink a komparatiztikát illetően végre a jogtörténeti kutatások-

¹⁹ A jogtörténeti kutatómunka ún. külső koordinációjában rejlő lehetőségekről van szó.

²⁰ Ilyennek mondhatók talán az elsők között az 1967-es (május 22–24.) budapesti (burzsoá magánjogtörténeti), az 1973-as krakkói (büntetőjogtörténeti), az 1972-es pécs-siklósi (közigazgatástörténeti) konferenciák. Vö.: *Csizmadia Andor: A nemzetközi összefogás hatása a jogtörténeti tananyag fejlődésére. Felsőoktatási Szemle XXIV. (1976), 6. sz. 356–358.*

²¹ Ld. Rechtsgeschichtliche Konferenz in Krems-Stein vom 21. bis 24. April 1974. über die Zivilgesetzgebung des 19. Jahrhunderts in Mittel- und Südosteuropa. Közreadott hazai referátumait ld. Rechtsgeschichtliche Abhandlungen. Heft 6. Rechtsgeschichtlichen Studien zum Zivilrecht. Herausg. K. Kovács. Bp. 1974. 177.

²² Ld. a módszertani kutatások megalapozására vonatkozó szakirodalmi támpontokat illetően *Horváth Pál: A jogfejlődés összehasonlító vizsgálata a szocialista jog történetében. Jogtudományi Közöny XXX (1975), 9. sz. 511–512.*

²³ Ld. 6–9. oktábr 1975 g. Naucsnaia Konferencia „Evropejszkie narodno-demokratszeszkie revoljucii i aszobennoszti narodno-demokratszeszkiego perevorota v Vengrii” címmel.

²⁴ És ezekről főként az ún. történész vegyesbizottságok munkája nyomán közlemények is magukra vonják figyelmünket a Századok ill. a Történelmi Szemle hasábjain.

²⁵ A Visegrádon rendezett konferencia neves külföldi résztvevői mellett pl. a magyar alkotmányfejlődés bemutatására is sor került. Vö. *Takács I.: Razvitie Vengerszkoj Konzstitucii. (1945–1975) címmel.*

²⁶ Ld. A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának szerepe a jogtörténeti tudományos kutatásban (rec. Ijjas József). *Jogtudományi Közöny XXXI. (1976), 4. sz. 222–223.*

ban is alkalmazásra kerüljenek. Valójában azonban ez a műhelytanácskozásnak mondható fórum jogtörténetírásunk számára azoknak a nemzetközi tapasztalatoknak az összefoglalását adta elsődlegesen, amelyek az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka módszertani követelményeit tisztázták.²⁷ Ezek sorában ismét kiemelt figyelemben részesült a jogfejlődési modell problematikája is. A konferencia a hazai és a közel-környező népek jogrendjének összehasonlító elemzése területén ismét a regionális komparatiztika kiterjedtebb alkalmazása mellett foglalt állást, amely a megkésett burzsoá jellegű jogcsoport kontinentális formáinak feltárásában csakúgy, mint a szocialista jog fejlődésének vizsgálatában szilárd támaszt jelent. Ugyanakkor a résztvevők az azonos jogtípusba tartozó, releváns történeti tényanyagok, illetve tudományos tapasztalatok modellekké formálódásának sokszínű lehetőségét hangoztatták. Témánkra vonatkoztatva, eme tapasztalati anyag alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a közép- és kelet-európai népek újkori jogfejlődésének alrégióiban – időben és témakörönként is változó módon – de minden esetben csak a módszeres feltáró munka eredményei nyomán jelentkezik a modell,²⁸ amely maga is szakadatlanul változik a jogfejlődéssel. Az újkori és legújabbkori jogfejlődésben meghatározó szerepet játszó két jogrendszer típusunk keretein belül tehát akár az intézményi, akár pedig az ágazati jogfejlődés regionális modelljeinek egész sorával lehet számolnunk anélkül, hogy azokat az adott földrajzi, nemzeti, etnikai stb. jellemzőkkel felruházva leegyszerűsíteni törekednénk. Az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka tudományosan megalapozott eredményei tehát nem vezethetnek sematikus modellekhez, ami ismét nem zárja ki annak lehetőségét, hogy kutatástechnikai modellként pl. a porosz–német–osztrák minták befogadásának tere-numaként ismert közép- és kelet-európai burzsoá jogcsoport, avagy a török uralom alól fokozatosan felszabaduló és polgárosodó délkelet-európai jogcsoport fogalmát használjuk.

Joggal mondható, hogy a magyar jogi historizmus egész területén communis opinio-vá lett végre az a felismerés, miszerint a magyar jogtörténet csak lényeges szempontokkal gazdagodhat, ha az a szomszédnépek jogfejlődésébe beágyazva, azzal szoros összefüggésben kerül vizsgálatra. A polgári jellegű jogrend történeti feltárását szolgáló kutatásaink ezt a meggyőződést többnyire igazolták, mégis látnivaló, hogy az adott konkrét kutatási feladatok jobbára a porosz–német–osztrák minták (modellek) hatókörének felismeréséig terjednek, és ezen túl a történelmi összefüggések keresése is enerválódik. Innen van az, hogy a rangos nemzetközi konferenciáink valóban gazdagnak mondható eredményei ellenére részletkutatásaink, pl. a Balkán térségében élő szomszédnépek jogfejlődésének akár egyidejű (szinkron), ill. a jellegében azonos, vagy éppen a konkrét kölcsönhatást kifejező összefüggéseit is csak a legkritikább esetben veszik figyelembe. A megkésett polgári átalakulásban objektíve jelenlevő összefüggések nem kellő figyelembevételre jelentkezik újabban a kifejezetten kelet-európai (az európai orosz-

²⁷ A tanácskozásban A. I. Karaljov, N. I. Vaszileva, V. A. Kozlov, hazai részről Péteri Zoltán, Halász József, Horváth Pál, Volczer Árpád, Pecze Ferenc, Kállai István, Hamza Gábor, Márkus Ferenc és Szűk László léptek fel. A konferencia anyagaként ld. *Rol'szravnitel'nogo issledovanij pravovogo razvityja v oblaszti isztorii prava*. Red. I. Kállai i G. Hamza. Bp. 1977.

²⁸ Ide is érvényes tehát a klasszikus gondolat, hogy nem lehet a történelmi összefüggéseket konstruálni, hanem azok a tények alapján tárulhatnak csak fel egy módszeresen végzett elemző vizsgálódás nyomán. Vö. *K. Marx–Fr. Engels: Werke*. Band 19. Berlin, 1962. 112.

országi) analógiák számbavétele területén is, megfeledezve kissé a Lenin által oly találóan megfogalmazott igazságról, miszerint a „rég Magyarországnak tudvalevőleg nem csak földrajzilag áll közel Oroszországhoz . . .”²⁹ Eme körülmények fonákját ismét a jogfejlődési modellek megoldatlan problémáinak nyomvonalán haladva próbáljuk a maga valóságában érzékeltetni.

Közismert az a tény, hogy a viszonylag rövidéletű, polgári jellegű jogfejlődésünk módszeres vizsgálata során a kutató a legnagyobb gyakorisággal a porosz modell egyik vagy másik jellemzőjével, sőt gyakran a bizonyítható történelmi kapcsolatok jelenlétével, ill. az uralkodó osztályérdekek és a korabeli jogi közgondolkodás meglepően közelálló tükröződésével találkozunk. A kép, amely ilyenképpen kibontakozik, az esetek nagyobb részében nyilván nem válhat a nemzeti jogfejlődésünk önállóságának hízelgő példájává. Az ilyen tartalmú komparatív vizsgálódások eredményei ennek ellenére egy, a korábinál realisabb világkép kialakulásának eszközeivé válhatnak a hazai jogi historizmus fejlődésében. Mégis éppen a modellképzés területén jelentkező egyoldalúsága nem hallgatható el e nemes törekvéseknek. A feltárt eredményekben ugyanis egyoldalúan a bevételt látjuk tükröződni és a konkrét történelmi összefüggés a kölcsönhatásoktól megfosztva (tehát ahistorikusan) áll elénk. Pedig nyilvánvaló, hogy idővel (esetenként egyidejűleg is) a tágabb értelemben vett modell (a megkésett burzsoá jogtípus) szerves alkotóelemévé válik a hazai jogfejlődés, és az alrégiók egyikében-másikában maga is átadó szerepet játszik. A kölcsönhatásokat pedig még a porosz-német-osztrák minták irányában sem tekinthetjük elhanyagolhatóknak, ezúttal mégis a hazai talajon kifejtett regionális modell egynemely, eddig kevésbé ismert jogtörténeti összefüggéseire (közvetítő szerepére) irányítjuk a figyelmet.

Többnyire az újkori jogfejlődésünk feltárással hivatásszerűen foglalkozó kutatóink számára is úgy tűnik, hogy a dualizmus rendszerében izmosodó burzsoá jogrendünk a szomszédos délkelet-európai népek tapasztalatai alapján számottevő impulzust nem kaphatott. A Porta hatalma alól fokozatosan csak a XIX. század második felében felszabaduló Bulgária, Szerbia, ill. a két román fejedelemség polgárosodása előtt még századokkal korábbi időkhöz tapadó akadályok tornyosultak, amikor – bár a teljes nemzeti függetlenség hiányában – a hazai feudál-kapitalista jogrend egyes területein már a klasszikus burzsoá jog kodifikált formáinak meghonosítása is reálissá válhatott. A török hosszantartó uralma, a Balkán egészének polgárosodását jellemző sajátosságok és sok más tényező hatása alatt jogi közgondolkodásunk is magáévá tette ezt a részgazságot tartalmazó felfogást. A modern jogtörténetírás újabb eredményei nyomán azonban a kölcsönhatások egynemelyike szemléleti alapállásunk kiigazítását teszi szükségessé.

Az előrevetített gondolat kapcsán nem tehetünk kísérletet arra, hogy a burzsoá jellegű jogi kodifikáció előtörténetének bonyolult útvesztőit a délkelet-európai térségben akár csak vázlatosan is feltárjuk.³⁰ Jelezni kell azonban, hogy ez a számunkra távolról

²⁹ Ld. a témánkat illetően ma is nagyon tanulságos megállapításokat: *W. I. Lenin: Werke* 19. Berlin, 1962. 300.

³⁰ Ld. alább az alapvető támpontok bemutatását Bulgária, Szerbia és a két román fejedelemség XIX. századi jogfejlődésében. A hazai jogtudomány elméleti kutatások útján is érdekeltnek tűnik e téren. Ld. *Varga Csaba: Kodifikáció-fogalom és a kodifikációs jelenség történetisége. Állam- és Jogtudomány, XVIII (1975), 3. sz. 436–463. Uő.: Kodifikáció-típusok. Uo. XIX (1976), 1. sz. 26–54.*

sem érdektelen témakomplexum a maradandó, ill. átmeneti értékű modellek rendkívüli változatosságával vonja magára a figyelmet, ami a Balkán sorsának meghatározásában érdekelt nagyhatalmi törekvésekkel csakúgy, mint az ébredő polgári nacionalizmussal összefüggésben volt. A kor jogfejlődését elemző újabb szakirodalomban ismertté váltak azok a kísérletek, amelyek a délkelet-európai népek társadalmi-gazdasági fejlettségét meghaladó, polgárosult minták átvételét célozták. Ezek egynémelyike már a Porta elavult jogrendjének válsága idején, ill. a század első felében megszülető török reformjogalkotásban jelentkezik. Így történik, hogy az elnyomó hatalom kényszerű reformjogalkotása csakúgy, mint az újjászülető nemzetállamok a francia–olasz, ill. a porosz–orosz–osztrák minták felhasználása útján törekedtek jogrendjüknek a kor követelményeihez történő igazítására. A sokféle minta beáramlása nyomán főként a polgárosodás iránt leginkább reagens magánjogi jogalkotásban, de a büntetőjogi kodifikációban és a közjog fejlődésében is a hatóerejében még nagyon is változékony al régiók egész sora tűnt fel. A magánjogban nagyobb gyakorisággal a francia–olasz minták átvétele vezet el egyfajta, a konkrét történelmi feltételekhez igazított modell megjelenéséhez. Az ipari forradalom közelségében hasonló intenzitással lépnek felszínre a porosz–német, ill. az orosz birodalmi minták. Ezek sorában, gyakran azokkal összefonódva lépnek be a hazai jogminták és kölcsönhatások is.

Ez utóbbi törekvések jellemzik pl. az immár több mint egy évszázaddal ezelőtt újjászülető Bulgária jogalkotását a 19. század utolsó harmadában. Bulgária chartális alkotmányra (1879) támaszkodó jogalkotása ugyanis annak a gyűlölt török (bár megreformált) kereskedelmi jognak az alternatíváját keresi pl., amely már a francia Code de Commerce intézményeit is jócskán átvette. Így az 1897-ben születő bolgár Kereskedelmi Törvénykönyv már csak töredékeiben (a fizetéseképtelenség, csőd stb.) tartalmazott francia mintákat. Ezen túl mondhatni, hogy az említett kódex szinte egészében a magyar kereskedelmi törvény (1875 : 37. tc.) átvételét jelentette.³¹ Számos hasonló jelenség feltárása nyomán a jelenkori bolgár jogtörténetírás arra a következtetésre jut, hogy a magyar, ill. az orosz polgárosodást kifejező jogalkotás állt közel ebben az időben a bolgár társadalom igényeihez. Az érintett példák modellté formálódásának azonban számottevőbb bizonyítékai is feltárultak a kutatómunka újabb eredményeinek fényénél. Így a nemzetközileg ismert Michail Andrej módszeres vizsgálódásaira utalva látjuk pl., hogy az 1895-ös bolgár Btk. a magyar Csemegi-kódex (1878 : 5. tc.) adaptálása a bolgár társadalom igényeinek megfelelően, azzal a szembetűnő kísérő jelenséggel, hogy egynémely szakasza az orosz birodalmi büntető törvénykönyv egyidejűleg elkészült tervezetének átvétele alapján módosult.³² Tipikusan burzsoá (klasszikus) modell átvételére került sor – mondja az idevágó bolgár szakirodalom –, amely csak az 1923-ban lezajló fasiszta hatalomátvétel után nyert lényeges módosítást. Szembetűnő az is, hogy ez a hitelesen feltárt magyar–bolgár jogfejlődési összefüggés milyen harmonikusan megfért az ugyancsak orosz mintaként átvett büntető

³¹ Eme fontos mozzanatot tekintve a mai bolgár jogtörténetírás kiemelkedő reprezentánsának eredményeire utalhatunk. Ld. *M. Andreev: Isztorija na bõlgarszkata burzsoazna dõrzsava i pravo. Szofija. 1975. 137–140, 142–152.*

³² Ld. A bolgár jogfejlődés 1887–1900 között *M. Andreev: i. m. (1975) 141, 164–169.*

eljárásjogi normákkal,³³ amelyek hazájukban ekkor már az ún. ellenreformer-reakció dühödt támadásának célpontjaivá váltak.³⁴

Nyilván nem célja a modern jogtörténetnek, hogy a régi ahistorikus illúziók helyébe újakat alkosson, ellenkezőleg a felszínre hozott példák csupán annak igazolásul szolgálhatnak, hogy az azonos, vagy közelállóan analóg társadalmi igény miként formálja a maga számára modellé – az állami kapcsolatok, ill. az oktroj nélkül is – olyan, jellegében közelálló minták egész rendszerét, amely valójában hazájában sem mondható eredeti alkotásnak. Az ún. Csemegei-kódex közelgő száz éves évfordulóján nyilván érdemesülhet e témakör az érintett országok jogtörténeteinek közreműködését igénylő vizsgálódásaink tudatos koordinálására is.

A felidézett bolgár–magyar jogfejlődési összefüggések nyilván csak egy metszetet jelentenek a példák sorából, amelyek az újkori és legújabbkori jogfejlődésünket a délkelet-európai népek történetével összekapcsolják. Megélenkült tudományos együttműködésünk eredményeinek mondhatjuk, hogy ezek a feltárt történelmi kapcsolatok jogi historizmusunk világpépet is számottevően módosíthatják.³⁵ Mindez nyilván alkalmas eszközzül szolgál annak a célkitűzésnek az elérésére, hogy a hazai jogtörténetnek a polgári tudományosság által elhanyagolt utóbbi két évszázadát maradandó tudományos eredményekre építsük. Az érintett délkelet-európai népek újkori és legújabb kori jogfejlődésének rendelkezésünkre álló tapasztalati anyaga azonban csak a fentiekhez hasonló metszeteket nyújt a kutatómunka koordinálására. Ez a körülmény jobbára abból fakad, hogy a hazai jogtörténetírásnak valójában napjainkig sincs áttekintése a megkésett burzsoá jogcsoport délkelet-európai alrégiójában lezajlott változások egészéről. Henryk Grajewski éppen „A bolgár jogtörténet problémái” című munkájában tehát jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy a szóban forgó jogcsoport terepében élő államok jogtörténeteinek kellene fokozottabb mértékben támaszkodniuk az összehasonlító kutatásokra.³⁶ Ez a jogos elvárás azonban kellően még nem tudatosodott a jogtörténeti kutatómunka mindennapos gyakorlatában.

A mulasztások, amelyekről mint az adott jogfejlődési modellek mibenlétének felismerését gátló tényezőkről beszélünk, már nem azonosíthatók a polgári tudományosság mulasztásaival,³⁷ problémáink gyökerei azonban ma is ide nyúlnak vissza. Az újkori jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának mégoly szegény historiográfiai előzményével sem rendelkezünk, miután jogtörténetírásunk még a két világháború közti időkben is hivatalos ideológiává formálta a tudománytalan elzárkózást azokkal a népekkel szemben, amelyek

³³ Az 1860-as évek orosz bírósági reformtörvényeinek átvételéről van szó.

³⁴ Ld. *B. V. Vilenszkij: Szudebnaja reforma i kontrreforma v Rosszii* (Moszkva, 1969), *V. A. Subalova: Szudebnaja reforma 1864. goda* (Irkutszk, 1965) c. művek nyomán. Vö. *M. Andreev: i. m.* (1975) 169–172.

³⁵ Melynek példáira utalhatunk ismét a bolgár, ill. magyar ellenforradalmi jogalkotás tapasztalatai nyomán. Ld. *Horváth Pál–Kállai István: A jogfejlődési modellek feltárását célzó újabb törekvéseink az összehasonlító jogtörténeti kutatásokban. Jogtudományi Közlöny XXXII.* (1977), 9. sz. 530–538.

³⁶ Ld. *Czasopismo Prawno-Historyczne Tom. XIII.* (1961), 1. sz. 134.

³⁷ Amiről a kortárs írta találoán, hogy „a legnagyobb mulasztások éppen Magyarországnak a szomszédaihoz való kapcsolatait illetően terhelik a hivatalos történetírókat és az ő nyomukban haladó publicisztikát (Erős János). Ld. *Magyarország és Kelet-Európa.* Bp. 1947. 31.

állami önállóságuktól (átmenetileg) megfosztva sorsközösségben éltek velünk. Ez a szemlélet a hazai jogfejlődés megértésének kulcsát Nyugat vezető államainak történetében kereste és a polgári nacionalizmus előítéletei által önmagát fosztotta meg a legalapvetőbb összefüggések megértésétől.³⁸ Ma már ismerjük, hogy ez a káros szemlélet még azoknak a kutatóknak a törekvéseit is tévútra vezette, akik a magyar jogi historizmus útvesztését felismerték és a kivezető utat is keresték. Le nem értékelhető nemes törekvések egész sorát idézhetnénk fel e tárgyban, amelyek pl. a polgári kor utolsó negyedszázadában felszínre törtek, de a jogi közgondolkodás beidegzett torzképeibe ütközve hajótörést szenvedtek. Még az ún. regionális komparatiztika modern követelményeit megsejtő Murarik Antal „kultúrkör-tipológiája” is csak lazán értelmezett (etnikai-kulturális tényezőkön nyugvó) közép-európai jogcsoport felismeréséig jutott el.³⁹ A nélkülözhetetlen összehasonlító kutatások reményét hordozó egyetemes európai jogtörténetet pedig már a századforduló reakciós nacionalizmusa gyúrta le, még mielőtt az, az újkori burzsoá jogtörténet legalapvetőbb összefüggéseit legalább a leíró jogtörténet eszközeivel megfogalmazhatta volna. Ilyen előzmények után a születő marxista jogi historizmus szerves alkotóelemeként önállósuló általános jogtörténet felé fordult a várakozás, hogy a hazai jogtörténet világképének súlyos hiányosságait kitöltse. Alig lesz valaha is elvitatható, hogy az idesorolható szovjet tudományos tapasztalatokat átvevő egyetemes jogtörténeti kézikönyv alkotói ezt a várakozást számottevően igazolták.⁴⁰ E törekvés továbbfejlesztéseként született hazánkban egy erőteljes forráskiadás, amely közgondolkodásunk számára az átfogó tájékoztatói lehetőséget is megteremteni törekedett. A kútfők és a mértékadó tudományos tapasztalatok számbavételével született ezt követően az első kísérletünk, hogy a közel-környező népek jogfejlődésének tapasztalati anyagát rendszerbe foglaljuk.⁴¹

A szomszéd népek jogfejlődésének főbb irányait és összetevőit elemző, összehasonlító vizsgálódásaink ezúttal a Közép- és Kelet-Európa, ill. a Balkán térségében uralkodó feudális jogrendszerek több mint egy évezredes előrehaladását összegzik. E nagy történelmi korszak egységes egészként történő tárgyalását célkitűzéseinkben is indokolni törekedtünk, amit egyetlen gondolattal úgy fejezhetnénk ki, hogy a magyar jogtörténet-írás által oly hosszú idő óta hiányolt összefüggő képet kívántunk adni ama népek jogfejlődéséről, amelyek történelmileg közvetlenül vagy közvetve kapcsolatba kerültek a hazai feudális jellegű állam- és jogrendünkkel. A környező szocialista országok

³⁸ Ld. az 1945-ig kézikönyvként tekintett *Illés József*: Bevezetés a magyar állam- és jogtörténetbe. A források története. Bp. 1930. 21–26.

³⁹ Ld. az idevágó jobbra középkori jogtörténettel foglalkozó alkotásaiban: *Murarik Antal*: A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben. Századok, 1937. *Uő.*: Szláv és magyar jogtörténet. Bp. 1937, Az ósiség alapintézményeinek eredete. Bp. 1938. *Vö.*: *Degré Alajos*: A magyar jogtörténet-írás a Horthy-korszakban. Ld. *Gazdaság és Jogtudományok Osztály Közl.* III (1969), 69–96.

⁴⁰ Ld. a Bónis–Sarlós-féle Egyetemes állam- és jogtörténet (Bp. 1957) c. alkotást, amely a szovjet tapasztalatokon túl a lengyel Karol Korányi-féle szintézisekre és a hazai európai jogtörténet pozitív értékeire is támaszkodott. *Vö. J. Bardach*: Metoda porownawcza i. h. (1962) 85.

⁴¹ Ld. e sorok írójától: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp. 1968. 495. A szakirodalom hazai és nemzetközi reagálását illetően ld. T. I. (rec.) *Állam és Igazgatás XVIII* (1968), 8. sz., 755–756, *Niederhauser Emil* (rec.) *Századok*, 104. évf. (1970) 2. sz. 418–420, *Lentze H.* (rec.) *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung Bd. 99* (1969), 420–421, *L. Bianchi*: Hlavné východoeurópských národov. (Bp. 1968) *Právny Obzor*, 1969. 2. sz. 162–163 stb.

jogtörténetírásában mutatkozó előrehaladásra támaszkodva lehetőséget láttunk arra, hogy képet alkossunk – az ún. reprezentatív összehasonlítás eszközeit alkalmazva – az európai feudális kori jogfejlődés ama regionális összetevőiről, amelyek releváns tényezőkké válhattak a hazai jog fejlődésében. Az alapot képező történelmi forrásanyag feltárásában a burzsoá jogtörténet-kutatók értékálló eredményei, a nemzeti jogtörténetírás, a különböző jogterületek kapcsolatait elemző komparatív vizsgálódás és a történettudomány egyes ágazataiban felszínre került modern tapasztalati anyag nyújtott támaszt e törekvésünkben. Hangsúlyozottan előtérbe állítottuk az európai szocialista országok jogtörténeteinek újabb eredményeit és a forráskiadást, amely az eddig jórészt ismeretlen kútfők hatalmas anyagát tette megismerhetővé számunkra.⁴² Ezek az eredmények a környező országok jogtudományában és különösen a szélesebb kutatóbázisokkal rendelkező szovjet, lengyel, csehszlovák jogtörténetírásban a részletek sokoldalú, monografikus feltárásával is kiegészültek. Mindez a komparatív vizsgálódásaink alapját képezve helyenként olyan intenzitással jelentkezett az utóbbi évtizedek folyamán, hogy nemzetközileg ismert szakfolyóiratok, periodikák, ill. a rendszeres forráskiadás alapját is megvetette.⁴³ Joggal mondható tehát, hogy a közel-környező országok jogtörténet-tudományának erőteljes fellendülése valóban alapot teremtett a felidézett összehasonlító kutatások megkezdésére. Ezt a marxista jogtörténetírásban eleve benne rejlő lehetőséget végül az utóbbi évtizedek módszertani kutatásai is alátámasztották.

A felületes szemlélő is könnyen látja, hogy a kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének szentelt összehasonlító vizsgálódásaink azonban még a 60-as években is azt az útkeresést fejezik ki, amely a hazai jogtörténetünk megoldatlan problémáiból fakad, és konzekvenciáiban is ide tér vissza. Nem vagyunk tehát abban a helyzetben, hogy a hazai viszonyok közt jobbra általános jogtörténettel foglalkozók az egyetemesség igényével léphetnének fel összehasonlító kutatásaikban. A modern jogtörténeti kutatómunka ún. külső koordinációjának célszerű alátámasztását annál inkább feladatának mondhatja ez a törekvésünk. A hazai jogtörténetírás megoldásra váró feladatai ugyanis sokrétűen állítják elénk a környező népek jogfejlődésében való tájékozódást. Jogi gondolkodásunk új generációi nőttek fel, és ezek a generációk már természetes szükségletnek tekintik azokat a tudományosan igazolható ismereteket, amelyek jogi historizmusunk világméretű vulgáris leegyszerűsítésétől távol tartanak. Talán ezért is van az, hogy napjainkban még a szakjogtudományok maradandó értékű eredményei is szervesen tapadnak egy szélesebben megragadott történelmi előzményhez. A jogtudomány elméleti és gyakorlati problémáinak ilyen irányú törekvése azonban eleve korlátozott lehetőségekkel rendelkezik, miután az általa megkezdett historikus vizsgálódás a hazai jogfejlődés távolabbi összefüggéseit sem érheti el, ugyanakkor a legszükségesebb komparatív támpontot is csak vázlatosan idézheti fel. Ez az önmagában hasznos, kitekintő összehasonlítás azonban csak a legkritikább esetben támaszkodik az újkori jogtörténet közép- és délkelet-európai jogcsoportjai-

⁴²Ez utóbbi előrelépés átütő erejét mutatja az általunk felhasznált külföldi forráskiadás, amely a marxista történetelmélet és a modern forráskritika eszközeinek egyesítésével szélesre tárta az egyes népek jogfejlődésében történő tájékozódásunk lehetőségeit és sok tekintetben alapot teremtett a jogfejlődés általános összefüggéseinek feltárására is.

⁴³Ezek sorában ld. a *Právněhistorické Studie*, a *Czasopismo Prawno-Historyczne* önállósult jogtörténeti sorozatait, a forráskiadásban a *Pamjatnyiki russzkogo prava*, a román *Crestomatie pentru studiul istoriei statului si dreptului* köteteit stb.

nak tapasztalataira. Mindez a legtágabb értelemben állította elének a követelményt, hogy a konkrét történeti forrásokon nyugvó áttekintést adjunk elsődlegesen a szomszéd népek újkori jogfejlődéséről.

Összehasonlító jogtörténeti vizsgálódásaink jövődi feladatainak behatároltságát is érzékelteti továbbá az az igény, hogy mielőbb felzárkózzunk a történettudomány aktuális feladataihoz. A jogtörténettel érintkező hazai történeti, gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti tudományok ugyanis olyan eredményekhez jutottak el az utóbbi évtizedek folyamán, amelyek már a koordinált nemzetközi tudományos együttműködést, és elsődlegesen a szocialista országok kutatóinak komplex vizsgálódásait igényelték.⁴⁴ Nyilvánvaló, hogy azok a törekvéseink, amelyek még a közel-környező népek feudális jogrendjében való általános tájékozódást szolgálták, nem válhattak cselekvő részeseivé ezeknek.⁴⁵ A felidézett munkák tehát csak egy szélesebb és a korábbinál adekvátabb világkép kialakítására törekedtek, és jelezni próbálták az idevágó újabb tudományos előrehaladás elemző és forrásfeltáró értékeit.

A környező népek állam- és jogfejlődésének szentelt összehasonlító törekvéseink azonban a részletek kutató-elemző, polemikus vizsgálatát sem nélkülözhetik. Jól szolgálták ezt az igényt a cseh–szlovák–magyar jogtörténeti együttműködés talaján kifejlett nemzetközi fórumaink, és az elért eredmények bebizonyították, hogy lehetőségeink adottak egy ilyen természetű összehasonlító kutatómunka kifejlesztésére is. Ezek a lehetőségek elsődlegesen abból fakadtak, hogy a magyar jog közel egy évezredes fejlődése a koronként változó kontinentális jogcsoportok szerves összetevőjeként haladt előre. Jogtörténetírásunk előtt ma már nem ismeretlenek ezek az összefüggések, gyakorta mégis a pusztá megsejtésnél többnek nem tekinthetők, ha azokat a módszeres összehasonlításnak alá nem vetjük.

Alapvető támpontok a burzsoá állam- és jogfejlődés összehasonlító vizsgálatához

A hazai jogtörténetírás megoldásra váró feladatait tekintve a burzsoá állam- és jogtípus feltárása került előtérbe, ami azonban nem feledtetheti a hiányokat, amelyekre utaltunk a feudális jog összehasonlító problémái kapcsán. Jogosnak érezzük ugyanakkor a modern jogtudomány elvárását, amely korunk jogi közgondolkodásának formálása érdekében irányítja figyelmünket az utóbbi két évszázad, közelebről a polgári jellegű jogrend összehasonlító vizsgálata felé. Ami történeti, az nem csak a múlt megértése számára jelent gyakorlati értéket – mondja ez az elvárás –, hanem a jelen számára is, mert a jelen

⁴⁴Ld. pl. a kelet- és nyugat-európai agrárfejlődés elváló újrainak történelmi gyökereit, az állami központosítást, a soknemzetiségű államok szerepét és az eszmetörténeti kutatásokat stb.

⁴⁵A történeti periodizáció, a hazai történelemmel összefüggő (feudális) államfejlődési fokozatok, a hivatal- és tudománytörténet, ill. sok más napirendre került nemzetközi tudományos polémia volna említhető, amelyekből inkább csak meríteni törekedtünk. Összehasonlító vizsgálódásaink szorosabb logikai kapcsolatban állnak már pl. a rendiség, az állami központosítás és a feudális abszolutizmus, a közép-kelet-európai népek gazdaságtörténeti fejlődésének feltárásával, avagy a humanizmus és a reneszánsz, ill. a felvilágosodás szerepének feltárásában mutatkozó előrehaladással.

történeti szükségszerűséggel fejlődik a múltból. Ha már most a jelenkor jogtörténetírása helyénvalóan fogja fel a gondolat lényegét, úgy az, minden eddiginél előbb kapcsolatot teremt korunk jogi közgondolkodásával. Ilyen értelemben ez az alkotó kapcsolat persze általános érvényű, de éppen az újkori burzsoá, ill. a legújabbkori szocialista állam- és jogtípus vizsgálatát illetően kiemelten jelentős szerepet játszik. Indokolt ez az elvárás, amit az elért újabb hazai eredményeink is igazoltak, a koordinált jogtörténeti kutatómunka külső forrásait elemző vizsgálódásaink pedig arra utaltak, hogy az európai szocialista országok jogtörténetírása éppen az említett jogfejlődési korszakok vizsgálatában nyújtja számunkra az együttműködés gyümölcsöző lehetőségeit. Ezek a lehetőségek azonban a korábbiaknál is inkább igénylik az összehasonlító jogtörténeti kutatásokat, melynek indoklásaként az adott térség újkori jogfejlődésének néhány jellemzőjére irányítjuk a figyelmet.

Gyakori az a leegyszerűsítő szemlélet, amely a közép- és délkelet-európai népek burzsoá jogfejlődését csupán az utóbbi évszázadra behatároltan vizsgálja. Főként a jogtörténetirodalom témamegragadása is gyakran azt a látszatot kelti, hogy a feudális jogrend évezredek uralma és a szocialista jog közé beékel, kérészerűen burzsoá jogrendünk csak néhány évtized történelmi elemzését teszi indokoltá. Való igaz bár, hogy a modern tőkés gazdaság kialakulása ebben a térségben „egyetlen évszázadra esik”,⁴⁶ az ide vezető történelmi folyamatok eredői azonban jóval korábbi időkben gyökereznek. A. N. Csisztozovov mondja találóan, hogy valójában a közép- és kelet-európai országokban „az eredeti tökefelhalmozódás és a kapitalizmus kibontakozása nem mint szétszórt sporadikus jelenség, hanem mint a társadalmi-gazdasági fejlődés fővonala, kronológiai szempontból a XVIII. század végén és a XIX. században bontakozik ki”.⁴⁷ A modern kapitalizmus világrendszerre válásának korszaka ez, amely bár közvetve, de szembetűnően hatással volt azon országok és régiók történelmi szerepének növekedésére is, amelyek megkétszerezve jutottak a polgári átalakulás közelségébe. Az áttérés több mint fél évszázados előtörténete ugyanis a társadalmi-gazdasági viszonyok szférájában már felszínre hozta a „tradicionális jogrenddel történő ütközést”, vagyis a feudális jogrend válságát, amely a klasszikus megállapítás szerint nem egyéb, „mint a régi rend széthullásának előhírnöke”.⁴⁸ Nyilván indokolt tehát a jelzett szemléleti egyoldalúsággal szakítani, hiszen akár a porosz mintákat követő jogi és államszervezeti reformokban, akár a hazai reformjogalkotásban eme változások tükröződését is kitapinthatjuk a XIX. század első felében.⁴⁹ Ilyen és hasonló okok teszik indokoltá azokat a törekvéseket, amelyek az áttérés előzményeit a nemzeti történelem kereteit meghaladó módon, az eredők gyökeréhez visszanyúlva elemzik. A környező népek újkori történetének vizsgálata ugyanis felszínre hozta a megkésett burzsoá állam- és jogrend fejlődésének ama sajátosságait, amelyek

⁴⁶ A XIX. század második felében kitejedő folyamat alapvető tényezőit a munkamegosztásban, az áruterelés általánossá válásában, a városiasodásban és a bérmunka kiszélesedésében jelöli meg a modern gazdaságtörténeti kutatás. Ld. *Berend T. I. – Ránki Gy.: Közép- és Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* Bp. 1969. 21–22.

⁴⁷ Ld. *A. N. Csisztozovov: A kapitalizmus keletkezési folyamatának általános és különös vonásai,* i. h. (1972) 49–50.

⁴⁸ Ld. *V. I. Lenin: Werke.* Band 2. Berlin, 1962. 183–185.

⁴⁹ Ezért tűnik indokoltnak az a felismerés, hogy nálunk is az átmenet már a XIX. század elején megkezdődik. Vö. *Asztalos László:* i. m. (1970) 21–22, 24.

hosszú évszázadok történelmi előzményeihez tapadnak, és az áttérés formáiban is jóval szélesebb történelmi fejlődés elemzését teszik szükségessé.⁵⁰

A radikális polgári átalakulás társadalmi-gazdasági feltételeinek hiánya következtében a közép- és délkelet-európai népek jogfejlődésében kétségtelenül bizonyítható lemaradások észlelhetők az újkor századaiban. A feudális jogrend több mint három évszázados továbbélését azonban nem elégséges csupán megállapítani. A hazai és a közeli környező népek feudális jogrendjének tartós konzerválódása ugyanis elszakíthatatlanul összefüggött már e korban a burzsoá jogrend korai, életképes elemeinek megjelenésével és fokozatos térhódításával a Kontinens nyugati területein. A közép- és délkelet-európai népek jogfejlődése a XVI–XVIII. század folyamán is szervesen összefügg a Kontinens egészének előrehaladásával. A történelmileg szükségszerű kapcsolatban azonban átmenetileg a negatív tendenciák váltak uralkodóvá. Nyugaton a polgári társadalom felemelkedése a tőkés jogtípus fokozatos térhódítását hozta, a korai polgári átalakulás mögött álló társadalmi-gazdasági erők azonban még elégtelenek voltak a Kontinens egészének átformálására. Az okok lényegére tapintva mondjuk, hogy „Nyugat polgárosodása hosszú idő óta csak ösztönözte a kelet-európai mezőgazdasági árutermelést”,⁵¹ de nem hatott a fennálló jogrend megváltoztatása irányában. A jogi felépítmény érzékenyen reagált a különböző népek társadalmi-gazdasági viszonyaiban lezajlott változásokra, ami Nyugaton a burzsoá jogrend – még helyi jellegű – uralomra juttatásában, Keleten pedig a feudális jogtípus tartósnak tűnő megszilárdításában jutott kifejezésre. A változás mibenlétének a jogrend leginkább érzékeny területén mutatkozó sajátosságaira utalva azt mondhatjuk azonban, hogy amennyire szükségszerű volt az egyik oldalon a tőkés árúviszonyok általánossá válása, olyannyira elkerülhetlenné lett az Elbától keletre élő népek számára a földesúri árutertermelő viszonyok átmeneti megszilárdulása. A két ellentétes történelmi tendencia azonban az európai népek jogfejlődését egy időre megosztotta, illetve Keleten a feudális jogrend válságát a XVIII. század végéig elodázta. A későfeudális jogrend tehát az, amelyben egyre határozottabb formát öltöttek a közép- és délkelet-európai népek újkori jogtörténetének sajátosságai; a majorsági (földesúri) árutertermelés, az örökös jobbagyság, a robotrendszer és általában a feudális termelési viszonyok korábbi normáihoz való visszatérés stb. Ezek a helyenként évszázadokat átívelő negatív tendenciák hosszú ideig eltakarták és rendkívül bonyolulttá tették a társadalmi haladás új elemeinek a kibontakozását. Évszázadok teltek el a feudális jogrend osztatlan uralma alatt e területeken, miközben Nyugaton már a klasszikus burzsoá jog kialakulásának korszaka is elérkezett.

⁵⁰ Csak a főbb támpontokra utalva ld. *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963., *Niederhauser Emil*: The Problems of Bourgeois Transformation in Eastern and South-Eastern Europe. Nouvelles Etudes Historiques. Bp. 1965., *Nichtweiss, J.*: Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preussischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ost-deutschlands. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin, 1953. 2. sz., *Sz. D. Szakzin*: Osznovnue problemü tak nazivaemogo vtorogo izdanija kreposztnicsestvva v Szrednej i Vosztocsoj Evrope. Voproszü Isztorii, 1958. 2. sz., *J. Kuczynski*: Studien zur Geschichte des Kapitalismus. Berlin. 1968., *J. Groszul, N. Mohov, P. Szovetov*: Ob oszobennosztjah perehoda ot feodalizma k kapitalizmu. Voproszü Isztorii, 1965. 11. sz., *N. N. Constantinescu*: Aspecte ale dezvoltării Capitalismului premonopolist în România. Bucureşti, 1957., *A. Oreteu*: Considerație asupra trecerii de la feudalism la Capitalism în Moldova și Țara Românească. Studii și materiale de istorie medie. Bucureşti. 1960 stb.

⁵¹ Ld. *Berend, T. I.* – *Ránki Gy.*: Az ipari forradalom. i. h. (1968) 43.

A közép- és délkelet-európai népek feudális jogrendjének érlelődő válsága azonban a XVIII. század utolsó harmadában érzékelhetővé teszi már az áttérés újabb, eddig ismeretlen formájának előtörténetét. Ettől az időtől kezdve a konkrét jogi viszonyok területén (és az ún. reformjogalkotásban) is feltűntek és fokozatosan erősödtek azok az elemek, amelyek a XIX. század folyamán – némi időbeli eltéréssel – megkésve lezajlott, és féléton sorozatosan elbukott polgári átalakulások örökségeként teljesezhetnek csak ki.

Az az átalakulás, amelyről előrevetítve beszélünk, a burzsoá jogrend új, kompromisszumos (késleltetett) formáját hozta felszínre az emberi társadalom fejlődésében. Dimenzióit tekintve ez a forma a korai, ill. a klasszikus burzsoá jognál is szélesebb hatókörű, jellegében és összetételében azonban az előbbieknél jóval heterogénebb. Ennek, a burzsoá állam- és jogrend világrendszerré válásában is jelentős jogcsoporthégióknak szerves része és alkotóeleme a hazai jogfejlődés. A szélesebb értelemben vett modellt tehát – miként a hazai jogfejlődésünket is – a jog megkettőződésének (feud.-kap.) folyamata, sőt helyenként a földbirtokos osztály politikai hatalmának átmentésére való törekvés, a burzsoá jogi viszonyok fejlődésének fokozatossága és az államhatalom különleges szerepe jellemzi. Valójában az áttérés konkrét történelmi körülményeiből fakadnak ezek a sajátosságok, nevezetesen abból, hogy e térségben a feudális jogrend évezredes uralma nem radikális társadalmi forradalmak útján dőlt meg, hanem a kompromisszumokhoz vezető, késleltetett polgári átalakulás, ill. a felülről végrehajtott reformok eredményeként. A feudál-kapitalista jogalkotás, ill. az államhatalom különleges szerepének a jelentőségét azonban nem csak a féléton elakadt polgári forradalmak örökének végrehajtásában, hanem már a XIX. század első felében kibontakozó reformjogalkotásban is láthatjuk.

A közép- és délkelet-európai népek polgári jellegű jogrendjének kialakulását a porosz, orosz, osztrák, illetve a széthulló török birodalom feudális jogának hosszan tartó válsága előzi meg. A kontinens keleti területein tehát e nagy, gyakran népek egész sorát magukba foglaló, soknemzetiségű államok keretei közt érlelődtek a burzsoá jogrend életképes elemei csakúgy, mint az áttérés történelmi feltételei. Utaljunk csak azokra a birodalmi, gyakran nagyhatalmi, állami érdekeket kifejező reformokra, a fejlődő polgárságnak, illetve a földesúri árutermelő viszonyokból kisarjadó tőkés érdekeknek tett engedmények sorára, amelyek az említett hatalmak jogalkotását már a század első felében jellemzik. Azok a konkrét történelmi feltételek tehát, amelyek a XIX. század első felében feltáruznak, már nemcsak a szélesebb értelemben vett modellt (a késleltetett kontinentális burzsoá jogcsoporthégió) általános jellemzőit, hanem a jogcsoporthégió körén belül formálódó alrégiók sajátosságait is magukban hordják.

A koordinált jogtörténeti kutatómunka lehetőségeit elemző vizsgálódásaink arra utalnak, hogy a porosz–német, az osztrák, illetve az orosz birodalom hatalma alatt élő szomszéd népek polgárosodását illetően tájékozódási lehetőségeink megalapozottabbak, és a konkrét összehasonlító kutatások megteremtésének feltételei is inkább adottak.

Az ide sorolható népeknek bár a polgárosodás megkésített formájával összefonódó nemzeti függetlenségi harca az első világháború végéig sikertelen maradt, jogrendjük azonban osztozott azokban a modell típusjegyeit formáló változásokban, amelyek az említett soknemzetiségű feudálkapitalista államalakulatok kereteiben lezajlottak. A modern jogtörténetírás újabb eredményei azonban meggyőzően igazolták, hogy a jogrend változásai ezeknek az államalakulatoknak a keretei között távolról sem egységesen érintették az önálló jogfejlődéstől megfosztott népeket, sőt gyakran – miként a lengyel területe-

ken láthatjuk — a különböző hatalmak által birtokolt területek jogfejlődésében is számottevő eltérések keletkeztek. Nem kétséges azonban, hogy a cseh, a szlovák, a lengyel és az ukrán népek polgárosodását, az e térségben uralkodó feudál-kapitalista jog változásait illetően jóval gazdagabbnak tűnő ismeretanyag birtokában vagyunk, mint a szomszédos délkeleti (jobbára balkáninak mondott) jogcsoport tekintetében. Az a furcsa helyzet áll elő, hogy jogi historizmusunk éppen azokat a területeket illetően nem rendelkezik az áttekintés tájékozódásával sem, ahol az adott korban már a nemzeti függetlenségi harc részleges eredményekhez vezetett, és főként a XIX. század harmadik harmadában jobbára már a nemzetállamok keretei közt fejlődött az alapjaiban polgári jellegű jogrend. A két román fejedelemség viszonylagos függetlenségének fennmaradása, majd a század második felében történt egyesülése, a szerb fejedelemség, ill. Bulgária függetlenné válása⁵² hozza felszínre azokat a létező, és fokozatosan de jure is elismert államjogi státusokat, amelyek keretül szolgálhatnak ebben a térségben a burzsoá jogfejlődés legalapvetőbb összetevőinek megismerésére. A probléma súlyát és a megoldás nehézségeit keresni nyilván nem volna hasztalan, mégis célszerűbbnek láttuk az eddig jobbára ismeretlen jogfejlődési összetevőket bemutatni.⁵³

⁵² Ha a sajátosan mediterrán jellegűnek mondott Görögország szerepét ezúttal nem is tudjuk közelebbi megvilágításba helyezni.

⁵³ Ld. a témakör átfogó jogtörténeti feltárásaként e sorok írójától: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe c. monográfia alapján. (Kiadás alatt a Közgazdasági és Jogi Kiadó gondozásában.)